

Trianon labirintusaiban*

A századik évforduló felé közeledve sem veszít aktualitásából Trianon kérdésköre. Sőt az utóbbi mintegy tíz évben jelentősen erősödni látszik a magyar társadalom Trianonnal kapcsolatos traumatizáltsága,¹ amely már azt megelőzően is túlzottnak volt mondható. Ennek jele az országban gombamód szaporodó emlékművek egész sora, amelyek nyilván nem képesek árnyalt értelmezéseket adni az első világháborút lezáró békeszerződésekről, s emellett művészi értékük is gyakran alacsonynak mondható. Az emlékművek mellett kortünetként említhetjük meg az internetes oldalakon olvasható felhasználói kommenteket is, amelyeknek döntő többsége differenciálatlan sérelmi nacionalizmust tükröz, vagy egyenesen összeesküvés-elméleteket tartalmaz. Június 4-e, azaz a trianoni béke aláírásának napja 2010 óta a nemzeti összetartozás napjaként speciális emléke-

* Miroslav MICHELA: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete-MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Békéscsaba–Budapest, 2016.

¹ Ennek emlékezeti, illetve történeti vetületéről lásd Kovács Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. *Limes*, 2010/4. 7–17.; Uő: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/59. 82–107. „A mai »trianonozás« eszerint ideológiai műfaj, mely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel meglévő attitűdöket önt új formába” – írja Kovács Éva, majd hozzáteszi: „A Trianon traumája metafora azért olyan hatékony, mert képes magába sűríteni az 1920-at követő összes kudarcot és tragédiát, mely a határon túli magyar kisebbséggel megesett.” (Lásd Kovács Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. I. m. 8., 13.)

zetpolitikai helyre is került. Szívósan elterjedtek a különböző Trianon-legendák,² s úgy tűnik, hogy minél több emlékművet avatnak, minél több megemlékezést tartanak, a trauma érzése annál erősebbé válik. Valóban igaz, hogy Trianont a magyar társadalom „sem lenyelni, sem kiköpni” nem tudja.³ Trianon kérdése jól mutatja, hogy hiába lehet már évtizedek óta „kibeszélni” ezt a témát, ez sem volt képes oldani a görcsöket. Elég világosan látszik, hogy Trianon mind szélesebb körű politikai és személyes „kibeszélése” inkább kontraproduktív hatású. A szakmai „kibeszélés” lehetősége sem tud ezen jelentősen segíteni. Az utóbbi harminc-negyven évben már megtörtént az alapvető források feltárása, feldolgozása, rengeteg magas szakmai színvonalú munka született. Hiába van azonban a történészek között többé-kevésbé minden Trianonnal kapcsolatos kérdésben konszenzus, ezek az árnyaltabb vélemények nem találkoznak a társadalom érzelmi igényeivel, így jórészt hatástalanok maradnak.

A Trianonnal kapcsolatos társadalmi traumatizáltság (hisztéria) oka tehát semmiképp sem a kibeszéletlenség. A valódi okok feltárása ugyan nem tartozik jelen írás céljai közé, de egy szempontot szeretnék kiemelni. Azt, hogy a magyar társadalom zöme egyfajta „fényes elszigeteltségben” él Közép-Európában, nem ismeri (és nem is akarja megismerni) a hazánkkal szomszédos népek nyelvét, kultúráját, történelmét – tisztelet a kivételnek. Sőt, sokakban szilárdan tartja magát a Horthy-korszakból származó kultúrfőlény-elmélet, ami a szlovákok, románok és más népek lenézését is jelenti. Ezért is különösen nehéz elfogadni sokak számára, hogy mi kerültünk a vesztes oldalra, és ez táplálja a már említett legendákat, mítoszokat és összeesküvés-elméleteket. Tapasztalataim szerint azok a honfitársaink, akik jobban ismerik legalább az egyik szomszédos nép történelmét, sokkal elfogadóbbá is válnak.

² Hiába születnek meg a szakmai cáfolatok, például ABLONCZY Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa, Budapest, 2010.

³ Ungváry Krisztián véleménye az Ökopolisz által tartott Ökopódium rendezvényén 2015 júniusában. LÁNDORI Tamás: Ungváry: Trianonnal nagyjából semmit nem lehet csinálni. Forrás: http://mandiner.hu/cikk/20150605_ungvary_trianont_se_lenyelni_se_kikopni_nem_tudjuk [Letöltve: 2016. 12. 12.]

Miroslav Michela tanulmánykötete e tekintetben játszhat nagyon fontos szerepet. A magyar többségű Révkomáromban született szlovák szerző jól beszél magyarul, s évek óta a prágai Károly Egyetem oktatójaként dolgozik. Így kiváló szakmai kapcsolatai vannak nemcsak a szlovák, hanem a magyar és a cseh történészekkel is. A többségi nemzethez tartozva ugyan, de szűkebb pátriájában, Dél-Szlovákiában mégiscsak „kisebbségiként” felnőve nyilván számos olyan személyes élményt élt át, amely nyitottá tette az eltérő nézőpontok megértésére. Nincsenek ugyan illúzióim: e kötettől önmagában nem fog megváltozni a magyar társadalom Trianon-képe, de sok ehhez hasonló majdani írás lassú fordulatot hozhat. A szerző élesen elhatárolódik a nacionalista történetírástól, amely „a forrásokat mindig egyoldalúan elemzi, a »nemzeti igazságot« keresi, vagyis úgy véli, hogy a múltat csak egyféleképpen, a nemzeti igazság jegyében lehet »helyesen« értelmezni” (9.). Elhatárolódása természetesen nem egyoldalú: nemcsak a magyar, de a szlovák „nemzeti igazságoktól” is távol tartja magát. Jól ismeri és ismerteti is mindkét fél narratíváját, s érvelésének tanulsága az, hogy ezeket a „párhuzamos történeteket” szakadatlan párbeszéddel és önreflexiókkal meg kell haladni, a régió történetének mélyebb megismerésével. A párhuzamosság különösen éles „a nacionalista politikusok által tudatosan erősített és a két társadalomban is mélyen gyökerező” (10.) hagyományokban, de a szerző szerint a történeti diskurzusban is: elég csak arra utalni, hogy míg a szlovák történészek elkülönítik a történelmi (*Uhorsko*) és a trianoni Magyarország (*Mađarsko*) fogalmát, tagadva a kettő közötti jogfolytonosságot, addig ez a különbségtétel hazánkban fel sem merül.

A szerző az egész kötetben elhatárolódik a magyar és a szlovák nemzeti toposzoktól, amelyeket mindig idézőjelek közé tesz. (Ezzel nyilván mind a két fél nacionalistáinak támadását kívánja maga ellen.) Törekvése nekem rendkívül szimpatikus, ugyanakkor a kötet olvasása közben azt éreztem, hogy még csak az első lépést sikerült megtenni: az objektív, hűvös távolságtartást, ám az új, közösen használható fogalmak megteremtése elmaradt. Ezt persze nehéz lenne hibául felróni a szerzőnek,

mint ahogy azt is, ha ő sem tudja teljesen függetleníteni magát nemzeti hovatarozásától... (de az is lehet, hogy utóbbít csak saját nemzeti korlátaim miatt érzem). Egy új, közösen elfogadott történelem megírásának legfeljebb az elején tartunk.⁴ Sőt egy ilyen, mindenki számára elfogadható narrativa mindenáron való keresése talán felesleges is, a történelem túl szubjektív dolog ahhoz, hogy mindenkinek tetsző értelmezést találhassunk. Mint azt a szerző is megállapítja: a posztmodern fordulat a „történelem egységes képe helyébe annak sokféleségét állította” (180.). Az viszont feltétlenül fontos, hogy a párbeszéd és a kölcsönös megértés szelleme domináljon. Úgy vélem, a történészek között ez a törekvés megvan, s különösen a fiatalabb generációk már jelentősen hozzá is járultak ehhez a közeledéshez.

A nemzeti alapú és sérelmi jellegű történelemszemlélet oldásának szempontjából a kötet „leghasznosabb” tanulmánya *A nemzeti sérelmek, avagy mi a közös a trianoni békeszerződésben és az első bécsi döntésben?* című írás. A területi változások nem eredményezhettek egy *win-win* szituációt, mert ami az egyik félnek nyereség és öröm, az a másiknak veszteség és bánat. Így tehát nemcsak nekünk van Trianonunk, de a cseheknek (müncheni konferencia), a szlovákoknak (első bécsi döntés), a szerbeknek (nekik több is, a legutóbbi esetekben Jugoszlávia szétesései, majd Koszovó elvesztése) is. Még orosz Trianonról is beszélnek egyes kutatók.⁵ Ha csak ennek hazai megértéséhez járulna hozzá a kötet, már az óriási eredmény lenne. Sajnos a magyar társadalomban még gyenge ez az empátia. Holott a szlovákok számára Trianon nem trauma, hanem felszabadulás volt, s a későbbi események is inkább arra utalnak, hogy alig voltak olyanok köztük, akik visszavágytak volna a történelmi Magyarország kötelékébe (erről lásd a kötet Rothermere-

⁴ Ennek kézzelfogható eredményei is vannak, akár Trianon kapcsán is, ráadásul a recenzált kötet szerzőjének társszerkesztésében. Lásd Miroslav MICHELA–László VÖRÖS (szerk.): *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva. K politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. [Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés. A szlovákiai és magyarországi politikai emlékezethez.] Historický ústav SAV, Bratislava, 2013.

⁵ Ljuba SISELINA: Orosz „Trianon”. Határon túlra került oroszok. *Regio*, 1993/2. 3–29.

ellenakciónól szóló tanulmányát is). A szerző egyik alcímében kérdésként veti fel, hogy több-e a közös, mint a különböző a trianoni, illetve a bécsi döntéssel kapcsolatos magyar és szlovák retorikában. A válasz egyértelműen igen: a két érvelés „nem-egyszer szó szerint megegyezik [...] A szenvedésként és felszabadulásként megjelenített történelmi események tulajdonképpen mindkét narratívában konstans elemmé válnak, ezek biztosítják a történelmi folytonosságot és a morális tekintélyt” (131.).

A magyar társadalom egy része különösen nehezen fogadja el, ha magyar hibákról, „bűnökről” hall. A helyzet azért visszás, mert ezzel párhuzamosan könnyű szívvel hazaárulóznak le egyes egykori magyar politikusokat (rosszabb esetben magyar voltukat is megkérdőjelezve). Azt viszont elképzelhetetlennek tartják, hogy a magyar politikai elit *egésze* lehetett volna bár-mikor is a nemzet valódi érdekeivel ellentétes cselekvések végrehajtója. Ami (és aki) magyar, az csak jó lehet, vallják sokan (s ebből az is következik, hogy ami és aki nem jó, az nem is magyar). E szűk nacionalista szemlélet egyúttal azzal is jár, hogy e nemzetileg „kényes” témákkal foglalkozó történészeket is az a vád éri, hogy „idegenszívűek”, vagy hogy (egyfajta ideológiai bunkóként lesújtva) nem értenek a szakmájukhoz, kontárok. A kötet szerint Szlovákiában is előfordul, hogy „egyes vitázók a konkurensnek hozzá nem értését azok értékorientációja alapján vélték bizonyítani” (215.).

Az egyik ilyen nehezen elfogadható állítás, hogy az 1918 előtti magyar politika a nemzetiségeket elnyomás alatt tartotta. Ugyanez a jelenség a szlovák oldalon viszont magától értetődő „tény”, egy olyan nemzeti mítosz, amely magyarázatot ad a történelmi Magyarország megszűnésének „igazságos” voltára, a szlovákok elszakadására. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmány (*A „nemzeti elnyomás” mint történelmi és identitáspolitikai argumentum*) elején a szerző leszögezi: „nem az a célom, hogy ezen elképzeléseket hazugnak vagy megalapozatlannak tartva visszautasítsam (még ha tudatosítom is konstruált mivoltukat), hanem hogy feltárjam, hogy miként, miért és mikor működnek ezek a történetek” (74.). Ennek során feltárja azt is, hogy a szlovák társadalom tudatába az első világháború alatti emigráns

cseh és szlovák propaganda ültette be ezt a toposzt, majd „a felhasznált érvek egy része hosszú távon »tartós« maradt, és a korszak nemzeti/állami diskurzusában kanonizálódott” (82.). E folyamat során az „elnyomás” mellett magyar nemzeti „tulajdonsággá” vált az „elmaradott”, „antidemokratikus” és az „intoleráns” is, a dualizmus alatti nemzetiségi diszkrimináció pedig „ezeréves elnyomássá” szélesedett. Látható tehát, hogy a társadalmi sztereotípiák zöme politikai konstrukció, felülről kiépített emlékezetpolitikai elem, amit módszeres propagandával juttatnak célba.

Nem nehéz belátni, hogy a „kereszténység védőbástyája”, a Szent István-kultusz (amelynek szlovákiai reprezentációjáról szintén önálló tanulmány olvasható a kötetben), vagy a magyar „kultúrfölény-elmélet” és más, ehhez hasonló nemzeti mítoszok is hasonlóan alakultak ki a magyar társadalomban. Akik ma ezekkel érvelnek, maguk sem érzékelik, hogy manipuláció áldozatai lettek. E folyamat ábrázolása, megragadása a kötet jelentős eredménye, ennek tudatosítására pedig széles körben nagy szükség lenne. Teljesen világos, hogy nem érvelhetünk úgy, hogy csak az „ellenoldal” nacionalista toposzait utasítjuk el, miközben a magunkét védelmezzük. Miroslav Michela sem ezt teszi, hanem mindkét nemzeti/nacionalista narratívától elhatárolódik. Ezen túl azonban fontos lenne közös (magyar–szlovák) összehasonlító kutatásokkal feltárni azt, mi a közösen elfogadható valóság e nemzeti mítoszok mögött. Konkrétabban „nemzetfüggetlen” és komparatív módszerekkel fel kell tárnunk, hogy milyen különbségek és hasonlóságok voltak a dualizmus alatti és a Horthy-kori magyar nemzetiségi politikában, valamint a két világháború közötti időszak magyar és csehszlovák kisebbségpolitikájában.⁶ Nyilván össze lehetne hasonlítani az 1918 előtti magyar és az 1918 utáni csehszlovák politikát is e

⁶ Megjegyzés nélkül marad a kötetben például egy 1927-es szlovák felhívásban szereplő állítás, miszerint „Csehszlovákiában érvényesülnek a kisebbségek jogai, ami a szomszédos Magyarországról nem mondható el” (45–46.).

téren, csak nem biztos, hogy érdemes: ez már az alma és a körte összehasonlításának esete lenne.⁷

A kötet nagy része a Trianon-problematikát járja körül, és különösen jó a címválasztás azért, mert a laikusoknak valóban könnyű eltévedni a trianoni útvesztőkben. A szerző alaposan feltérképezte a szerteágazó járatokat. Persze nem magáról a békekötésről van szó, hanem annak emlékezetpolitikai elágazásairól és párhuzamos (magyar és szlovák) történeteiről. De a könyv ennél többet is tartalmaz. Szerepel benne olyan írás is, amely nem kapcsolódik Trianonhoz, de érdekes adaléka a szlovákiai emlékezetpolitikának. Végül a posztszocialista szlovák történetírásról is olvashatunk két tanulmányt, amelyek szintén kapcsolódnak az emlékezetpolitikához. S bár az utolsó két írás külön fejezetet alkot, én az ezeket megelőző, az 1944-es szlovák nemzeti felkelésről szóló tanulmánnyal együtt szeretnék szólni róluk. E három írás közös vonása, hogy nem kerül elő bennük a Trianon-problematika, de sajátos módon az itt szereplő gondolatok is párhuzamos történeteket alkotnak a magyar historiográfiából is ismert jelenségekkel, ezért magyar szemmel olvasva is rettentően izgalmasak. Mindhárom tanulmányban ismerteti a szerző Lubomír Lipták felosztását, amely a történelem konstruálásának három rétegét különbözteti meg: az állami-hivatalos, a történészi és a személyes szintet, amelyek persze állandóan hatást is gyakorolnak egymásra. A szlovák nemzeti felkelés kapcsán Michela végigköveti a hivatalos, állami értékelés változásait, kezdve a korabeli Tiso-féle államéval, majd a beneši, a kommunista és a rendszerváltás utáni (Cseh) szlovákia emlékezetpolitikáját tekinti át. Fontos megállapítása, hogy „az antifasiszta ellenállás emléke közvetlenül a második világháborút követően teljesen elfedte a Szlovák Államra való nyilvános emlékezést, ami a náci kollaboráció miatt politikailag »feledésre« volt ítélve” (165.).⁸ A szemle tanulsága: minden poli-

⁷ Természetesen számos kutatás vizsgálta már a két (vagy három, amennyiben *Uhorsko* és *Maďarsko* különbözőnek számít) állam kisebbségpolitikáját, de ezúttal nemzetközi együttműködésben végzett, új módszertanra alapozott és több szempontú kutatást lenne érdemes elvégezni.

⁸ Mindez Ablonczy Balázs azon megállapítására emlékeztet, hogy Trianon viszont teljesen elfedi az első világháborúra való magyar emlékezést. Lásd az

tikai rendszer a maga szemszögéből értelmezte át ugyanazt az eseményt, ami jól ismert jelenség a magyar emlékezetpolitikát figyelemmel követők számára is.

A posztszocialista szlovák történetírás krónikájában is ráismerhetünk a magyarországi párhuzamokra. Szlovákiában kialakult egy olyan polarizálódás, amely megosztottá tette a történéstársadalmat, párhuzamos intézményrendszerek jöttek létre, amelyben a felek hamarosan lemondtak a párbeszéd lehetőségéről is. Noha a két irányzat között létezett, létezik egy átmeneti zóna is, a helyzet lényegileg az újabb generációk bekapcsolódásával sem változott meg. A megosztottság alapja a nemzeti történelemszemlélethez való viszony volt. Hazánkban talán nem ilyen súlyos a helyzet, legalábbis a közelmúltig nem volt az; jelenleg azonban vannak jelei annak, hogy államilag támogatott módon új, alternatív, párhuzamos intézmények jönnek létre egy nemzeti történelemszemlélet megteremtése jegyében. A két tábor között a párbeszéd és a vita azonban véleményem szerint még nem szakadt meg. Nem gondolom azt sem, hogy a nemzeti történelemszemlélet eleve szakmaiatlan vagy alacsony színvonalú lenne (legalábbis akkor, ha nem prekonceptiókra alapuló mítoszgyártást folytat és/vagy nem direkt politikai megrendelésre dolgozik). Természetesen a másik oldalon álló történészeknek is lehet olyan ideológiai vagy egyéb meggyőződésük, amely hatást gyakorol szakmai munkájukra.⁹

A nemzeti történelemszemlélet további terjesztése, állami eszközökkel való domináns helyzetbe hozása azonban már veszélyekkel jár;¹⁰ Szlovákiában is ez volt az egyik oka a szerző által jellemző problémának tekintett jelenségnek, azaz a nem-

---

Ablonczy Balázssal készült interjút a világhálón: STUMPF András: *Dehogyzsakutca a nacionalizmus!* – Ablonczy Balázs a Mandinernek. http://tortenelem.mandiner.hu/cikk/20160511_ablonczy_balazs_interju_dehogyzsakutca_a_nacionalizmus [Letöltve: 2016. 12. 12.]

⁹ A Szlovákiában és Magyarországon is előforduló „bolsevik”, „kommunista” és más hasonló jelzők persze e tekintetben alaptalan rágalomnak tekinthetők, amelyektől a szerzővel együtt én is elhatárolom magam.

¹⁰ Ennek sajnos látható jelei vannak, akár a közoktatásban a tankönyvpiac államosítása révén, akár a történelmi kutatások finanszírozásának (az erőforrások megcsappanásának és szelektív elosztásának) terén, de régóta sikeres kutatóműhelyek működésének korlátozásában és új intézetek alapításában is.

zetközi kutatási, módszertani irányok elhanyagolásának és a lemaradásnak. „A szlovák historiográfia még mindig viszonylag erősen magába zárkózó, amire a külföldi szerzők és elméleti munkák továbbra is viszonylag alacsony idézettsége, valamint a külföldi projektekben és kutatócsoportokban való részvétel ugyancsak alacsony mértéke is utal” – állapítja meg a szerző (189.). Hozzátehetjük, hogy mindez részben nálunk is fennálló probléma. Másrészt, a nemzeti történelemszemlélet törvényszerűen konfrontatív, így a magyar és a szlovák történészek álláspontja közötti közeledés is jóval nehezebb lenne. Talán nem merész az az állítás sem, hogy mindez nem független a szlovák és a magyar állam által is alkalmazott emlékezetpolitikától, amely mindkét állam esetében erősen nacionalista irányultságú. A szerző szavaival: „A szakmai és a nyilvános vitákból egyúttal az is kiderült, hogy megerősödött az a platform, amelyre a történelem nacionalista elbeszélése a jellemző, valamint a »csendes többség« (és a fiatal történészek egy része) is inkább kerüli az ellentmondásos témákról szóló nyílt vitákat. Persze hasonló folyamatokat regisztrálhatunk más posztkommunista országokban is. Ezt a nem túl szerencsés tendenciát erősíti azoknak a már elkoptatott témáknak, kérdéseknek és interpretációs modelleknek a folyamatos újrafelvetése, amelyek nem viszik előrébb alapvető módon a szlovákiai történelmi gondolkodást, hanem csak a kialakult feszültséget konzerválják és erősítik újra meg újra.” (193.) A kétpólusú történésztársadalom azért sem szerencsés, mert a közvélemény sokszor azokat is besorolja egyik vagy másik táborba, akik valójában egyik oldalhoz sem szeretnének tartozni. Egyetértek a szerzővel az alábbi gondolatok felvetése kapcsán is: „Nem gondolom, hogy a történelemre és annak értelmezésére kizárólag csak a történészek és más szakemberek formálhatnak igényt. De nem anakronizmus-e, ha az irányt még napjainkban is a politikai establishment szabja meg, amelynek [...] sokkal nagyobb befolyása van a szlovákiai történelmi kultúra alakítására, mint a kutatásaik során hosszú ideje történelmi témákkal foglalkozó értelmiségi elit tagjainak?” (194.)

Az utolsó két tanulmány között ugyanakkor némi ellentmondást vélek felfedezni, amit részben magyarázhat csak az eredeti megjelenésük között eltelt négy év. Míg a 2008-ban publikált (a „nyolcas évfordulók” történetírását vizsgáló) írás inkább „a párhuzamos – még ha egymástól nem is teljesen elszigetelt – intézményrendszerek létrejöttét” emeli ki (187.), addig a később megjelent (*Az eltűnt idő őrei* című) tanulmány már azt, hogy a szembenálló táborok tagjai „képesek egymással kommunikálni és együttműködni” (205.); ebben fejt ki bővebben azt is a szerző, hogy a két tábor között szélesebb „szürke zóna” is van, „ami az említett nyilvános vitákra »mozdulatlansággal« és »akadémiai távolságtartással« reagál” (210.). Ezt a mozdulatlanságot, a közéleti (vagy akár szakmai) vitáktól való tartózkodást a szerző élesen bírálja. A tanulmány ezután a szlovák történész-társadalom számos problémájára (alulfinanszírozottság, alacsony presztízs, társadalmi bizalom hiánya, a tudomány iránti alacsony társadalmi érdeklődés, sőt szakmai felületesség, egymás eredményei iránti érdektelenség, klientúrarendszer, elefántcsonttoronyba bezárkózás stb.) hívja fel a figyelmet. Ezek széles köre már-már rémisztővé teszi ezt a rövid számvetést, aminek konklúziója is elég sötét: addig, „amíg a tudományos közösség elmenekül önmaga elől, [...] nem beszélhetünk tudományos vitáról” (229.).

A kötet tanulmányai eredetileg szlovákul íródtak, s bár a szerző kiválóan beszél magyarul, a szöveget anyanyelvi fordítók, zömmel ismert történészek ültették át magyarra. A közölt írások egy része már korábban is megjelent magyarul, de vannak olyanok is, amelyek e kötetben olvashatók először a hazai közönség számára. Mind a fordítás, mind a kötet szerkesztése igen magas színvonalú, szinte hibátlan. A 165. oldalon találtam egy kisebb fordítási hibát, a *Demokratická strana* itt Demokratikus Pártként szerepel Demokrata Párt helyett; a szerkesztés kapcsán legfeljebb azt említeném meg, hogy nem túlságosan gyakori egy tanulmánykötetben folyamatosan számozni a lábjegyzeteket az egymást követő írásokban. Tartalmilag annyi kifogásolható, hogy a hasonló témák körül szerveződő tanulmányok között jelentős átfedések vannak,

akár egy-két bekezdésnyi szövegrészek is ismétlődnek. A kötet nagy erénye viszont, hogy (szemben az általa bírált szlovákiai átlaggal) szerzője ismeri és széles körben fel is használja a nemzetközi történelmi és társadalomtudományi szakirodalmat (a magyar, szlovák és cseh szerzők mellett a nyugatiakat is, így Jacques Le Goff, Pierre Nora, Jan Assmann, Peter Burke, Rogers Brubaker és mások műveit), s az elméleti kérdésekben is nagy jártasságot mutat. Ezeket a szerző azonban inkább csak ismerteti, saját véleményét pedig zömmel csak sejteti, illetve csak egyes kérdésekben nyilvánítja ki világosan. A kötet írásai számos szempontból vitára gerjesztenek, s csak remélhetjük, hogy ezek a viták ki fognak alakulni. Ezért ajánlom a kötetet a nemzeti és „a másik” történelemszemlélet, valamint a „szürke zóna” képviselői számára egyaránt.

Bencsik Péter

A fővárosi népbíróságok tevékenysége az adatok tükrében*

Barna Ildikó és Pető Andrea kötete bizonyítja, hogy a társadalomtudományok, azon belül is a szociológia és a társadalomstatisztika megállapításai, valamint e tudományok kvantitatív vizsgálati módszerei a történelemtudomány esetében is eredményesen használhatóak. Sőt különösen hasznos segítséget nyújt az új- és jelenkori kutatások forrásfeldolgozásainál alkalmazott hagyományos, kvalitatív módszerek eredményeinek pontosításához, kiegészítéséhez. Ahogy közelítünk a történelem vizsgálatában a jelenhez, úgy nő a rendelkezésre álló források mennyisége, és ezek feldolgozásához elengedhetetlen a kvantitatív módszerek igénybevétele.

A kötet egy kísérlet eredményeit ismerteti: a szerzők azért vállalkoztak erre a kutatásra, mert Magyarországon a második világháború utáni igazságszolgáltatás története és emlékezete (nyilvános történelme) jelentősen eltér egymástól. Az emlékezetet torznak, ugyanakkor meghatározónak tartják, mivel 1945 után a magyar lakosság egytizede vált résztvevőjévé – elsősorban vádlottként vagy tanúként – a népbírószági eljárásoknak. Az emlékezettorzulás legfőbb oka, hogy az emlékezetet elsősorban az antifasiszta igazságszolgáltatás által elmarasztaltak tapasztalatai és elbeszélései alakították, akik áldozatnak állították be

* BARNÁ Ildikó–PETŐ Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.

magukat. Ahogy a szerzők megfogalmazták: „Két nyilvános történelem versengését látjuk tehát, mely a nyilvános történelemben az antifasiszta diskurzus vereségével zárul, és az érvelési szintek összecsúsztása miatt egyre inkább elhomályosul, hogy valóban voltak a II. világháború alatt elkövetett bűnök, amikért számot kellett vagy kellett volna adni.” (10.)

A kutatás célja a szerzőpáros szerint, „hogy szigorúan felmért és következetes kvantitatív módszertan segítségével határozza meg, kik kerültek be a népbírósi folyamatba, hogyan működött a népbírósi, különösen a társadalmi nemek szempontjából, valamint milyen hatással volt a népbírósi tevékenysége a poszt-soá zsidó identitás alakulására”. (12.) Célként határozták meg továbbá, hogy kilépve a szakirodalom „megtorlás kontra igazságszolgáltatás” dichotómiájából, a népbírósi munkáját újraértékeljék, és a működés során keletkező információ- és adattömegben megtalálják az „objektív” adatokat, amelyek alapján új következtetéseket lehet levonni.

A téma bevezetéseképpen röviden áttekintik a nemzetközi szakirodalom megállapításait „az átmenetek büntetési” fajtáiról. A legfontosabbak: a „kirekesztés” (kizárás, tevékenységektől való eltiltás, munkahelyvesztés), a „megszégyenítés” és a peres eljárások. Magyarországon a perekből és a szervezetek és egyének átvilágításából állt a háború alatti bűnök felderítése és a felelősségre vonás. A kutatók a vizsgálat átfogó mivoltának és a vizsgálati módszernek köszönhetően, valamint annak következtében, hogy jogi, és nem politikai folyamatként tekintettek a népbíráskodásra, több olyan megállapításra jutottak, amelyek ellentétesek a szakirodalom eddigi állításaival.

Mivel a népbírósi rendszer struktúrája és működési rendje ismert a szakirodalomból, a szerzők csak röviden ismertetik a rendszer felépítését, és annak jogi hátterét. Ugyanakkor nem mulasztják el, hogy a különböző kutatások és publikációk alapján megismertessék a népbíráskodás ellentmondásait: az esküdtszék nélküli laikus bíráskodás paradox helyzetét; a félrevezető elnevezést, hiszen nem a nép bíráskodott, hanem politikai delegáltak; a politikai igazságszolgáltatás nem a magyar társadalom szüksége miatt zajlott le, hanem mert a fegyver-

születi egyezmény kötelezővé tette. A szerzők kiemelik, hogy az 1945. évi VII. törvény elfogadásáig egyszerű rendeletek alapján döntöttek emberek életéről és haláláról. Bemutatják annak ellentmondásosságát is, hogy olyan kérdésekben, amelyekről nem rendelkeztek az új jogszabályok, a világháború előtt érvényes jogrendet vették alapul. Így olyan furcsaságok fordulhattak elő, hogy amikor egy eljárást a köztársasági elnök kegyelméből megszüntettek, akkor a Btk. királyi kegyelemről szóló 105. §-ára hivatkoztak. Rámutatnak arra is, hogy az első két halálos ítéletet az Oktogonon, nyilvános módon, 1945. február 4-én hajtották végre Rotyits Péter főtörzsőrmesteren és Szívós Sándor szakaszvezetőn, holott az első népbíráskodásról hozott miniszterelnöki rendelet csak február 5-én lépett hatályba. (16.) A tanulmány az ellentmondások között bemutatja, hogy a népbírói tanácsokba a hat szavazati joggal rendelkező népbíró a Nemzeti Függetlenségi Front öt pártja és az Országos Szakszervezeti Tanács delegálhatta. Egyedül a tanácsvezető bíró volt szakképzett, bírói gyakorlattal rendelkező jogász, de ő nem rendelkezett szavazati joggal.

Barna Ildikó és Pető Andrea kutatásuk során elgondolkodtató megállapításokra jutnak a háború után elkövetett büntetteket tárgyaló perekkel kapcsolatban is. Alaposan megvizsgálták és feltárták az 1946. évi VII. törvény hatását a népbírói eljárásokra. A törvény a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szólt, és a népbírói külön tanácsok felállításáról döntött, amelyek a háború utáni politikai bűnügyekkel foglalkoztak. Szerintük ez az 1946-ban elinduló folyamat a népbírói eljárásokat a kommunista párt politikai céljai elérésének eszközévé tette, és lerombolta az emlékezetben az 1945 és 1946 között lezajló valós politikai igazságszolgáltatás eredményeit. (20.)

A népbírói eljárások működésével, felépítésével, jogi hátterével foglalkozó rész – mint már említettem – elsősorban a már meglévő ismeretek összefoglalására törekszik, és csak az összefoglalásban fejt ki a két szerző saját véleményét: „A szakirodalomban a népbírói pereket politikai pereknek tekintik. A politikai perek attól politikaiak, hogy tárgyuk például állam elleni

bűncselekmény vagy összeesküvés, vagy vizsgálatuk célja politikai.” (29–30.) Az amerikai Ron Christensont idézik, aki úgy véli, hogy a politikai perek között különbséget lehet tenni, miszerint a jog csak alibi gyanánt van jelen (a szerzők szerint ilyen volt például a Rajk-per), vagy a bíróság jogi alapokon és keretek közt működik, mint ami a szerzők szerint a népbíráskodásra jellemző volt. Mint megfogalmazták: „Tehát minden népbíróági per szükségszerűen volt politikai per, és ugyanazon elemekre, fogalmakra, eljárásokra épült, mint az 1945 előtti törvénykezés, tehát beleillett a magyar jogfolyamatba.” (30.) A népbíróságokról szóló szakirodalmi összefoglalót ugyanakkor érdemes lett volna nemzetközi kontextusba helyezni, hiszen a második világháború után több országban működött hasonló jellegű politikai igazságszolgáltatási rendszer. Az olvasó tájékozódását segítette volna ezek ismertetése és összevetése a magyar rendszerrel.

A saját kutatásról *A kutatás módszertana* című fejezetben megtudhatja az olvasó, hogy a népbíróságokról a leíró jellegű szakirodalmon túl elsősorban egyedi esetek, perek elemzését végezték el, ami nem adott lehetőséget semmilyen általános érvényű megállapításra a népbíróági eljárások összességével kapcsolatban. A szerzők az empirikus kutatással ezen kívántak túllépni. Mindenképpen megemlítendő, hogy a tanulmány szerzői társadalomtudománnyal foglalkoznak, viszont olvasói célközönségükbe a szimplán történelemtudománnyal foglalkozók is beletartoznak, akik számára hasznos lett volna a társadalomtudomány kutatás-módszertani kérdések kifejtő magyarázata is. Egyaránt céljuk volt, hogy exploratív megközelítéssel eddig nem ismert, új megállapításokat tegyenek, és a konfirmatív megközelítést is használva a szakirodalom már meglévő feltételezéseit akarták igazolni.

A fejezet a kutatás módszertani alapfogalmai felett néhány mondattal átsiklik, ugyanakkor a történész olvasó számára túlzott alaposággal társadalomtudományos, amikor a kutatás gyakorlati lépéseit mutatja be: a pilot kutatást, a kérdőívek összeállítását, a vizsgált adatok jellemzőit, az adatfeldolgozást, a kódolást, a kódolókat, a kódolók felkészítését, az adatfájlmintákat. A vizsgálati mintát az 1945 és 1949 közötti

22 ezer aktából véletlenszerűen évente kiválasztott 100–100, összesen 500 akta alkotta. Mivel az akták eloszlása évenként nem azonos, ezért az évi 100 akta bizonyára torzította a felmérést, de a kutatók vállalták ezt, mert a vizsgálat eredményessége érdekében a mintavételi módjukat indokoltak tartották. Történészként ezzel nem érhetünk feltétlenül egyet, mivel az 1945 és 1949 közötti öt esztendő egy rendkívül dinamikus változó időszak volt. Társadalmilag, politikailag, kulturálisan olyan változások mentek végbe, akár hónapról hónapra, amelyek differenciáltabb mintavételt tettek volna szükségessé, és így a megállapítások érvényességével kapcsolatban sem merülhetne fel kétely. A vizsgálat során statikus és dinamikus adatokat egyaránt vizsgáltak. Statikus adatnak számított például a per kezdetének és végének dátuma, a tanúk és a vádlottak szociodemográfiai jellemzői. Ezzel szemben dinamikus adat mindaz, ami az eljárás menetével köthető össze, vagyis a vád, az ítélet és a büntetés. A szerzők a módszertani fejezet befejezésekor fontos dologra hívják fel a figyelmünket, miszerint a megállapításaik a Budapesti Népbíróság teljes megmaradt iratanyagára vonatkozóan érvényesek, országos szinten nem általánosíthatók. (53.)

Az adatfeldolgozás során ötféle pertípusba sorolták a Budapesti Népbíróság ügyeit. Az ügyek 43%-a a háború alatt, zsidók ellen elkövetett bűncselekményekről szólt. Erre az aktában szereplő vallás, vagy annak hiánya esetén a sértett ellen elkövetett büntett jellege utal. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a „soá során meghatározták, hogy ki a zsidó, és ki nem [...] A népbírósági tárgyalások ezt a logikát követve kíséreltek meg igazságot szolgáltatni, ezzel szinte megismételve a zsidóként való meghatározást.” (55.) Az akták szerint a vádlottak 26%-a szélsőjobboldali, nyilas, vagy valamely fegyveres testület tagja volt, ám az adatok szerint nem követtek el konkrét, zsidóellenes cselekményeket. Azaz: feltételezhető, hogy ha megtehették, elkövettek zsidóellenes cselekményeket, de nem ezért fogták perbe őket. 12%-ot ért el a nem zsidókat érintő büntettek száma (például németekkel való kollaboráció, szovjet katonák ellen elkövetett cselekmények). E három pertípus adatait

látva megszületett a szerzők korábbi szakirodalmat cáfoló első következtetése: „Az, hogy a vizsgált ügyek négyötöde a háború alatti tevékenységgel foglalkozik, azt mutatja, hogy azok az állítások, miszerint a népbíróságok a kommunista hatalomátvétel eszközeként pusztán osztályharcot vívtak, nem állja meg a helyét.” (56.)

A negyedik és ötödik típusba tartoztak a háború után elkövetett cselekményekkel kapcsolatos ügyek. Az összes ügy 7%-át tették ki a zsidók elleni, de már a háború után történt bűncselekményeket tárgyaló ügyek. Az, hogy a népbíróságoknak ilyen ügyekkel is foglalkozniuk kellett, megerősíti, hogy a történészek által feltárt, 1945 utáni, zsidókat érő atrocitások mögött nem egyedi esetek, hanem a statisztikailag is mérhető, még ha főként szavak szintjén jelen lévő társadalmi antiszemitizmus álltak.

Figyelemre méltó, hogy 12%-ot tett ki azoknak az ügyeknek az aránya, amelyek alapját az 1946. évi VII. törvénycikk biztosította, tehát a vád szerint a vétség már a második köztársaság ellen irányult. Barna Ildikó és Petó Andrea talán nem akartak elszakadni annyira a kvantitatív vizsgálatától, hogy felvessék: a második köztársaságnak és a kialakulóban lévő diktatúrának egyaránt a legitimációs alapját képezte az antifasiszta harc, illetve a permanens háború a fasiszták és az országot háborúba sodró Horthy-rendszer ellen. A népbíróságok jelképes szereplői voltak a kiépülő diktatúra legitimációjának, és ezen túl egyre inkább gyakorlati hasznot is hajtottak, hiszen ellenségeik ellen is bevethetőek voltak.

Ami a perek időbeli eloszlását illeti, jól látszik a történelmi folyamat: 1945-ben túlsúlyban voltak a zsidók elleni büntettekkel kapcsolatos ügyek, 1946-ban a nem zsidókkal kapcsolatos esetek, 1947-ben pedig a szélsőjobboldali szervezeti tagsággal kapcsolatosak. Az új rendszer ellenségeivel szembeni „ideológiai” eljárások száma az átlagos, 12%-os szinthez képest már 1948-ban elkezdett nőni, míg az 1949-ben induló ügyeknek több mint egyharmada volt ideológiai jellegű. A szerzők bizonyították azt is, hogy 1948–1949-re már csökkent a világháború után történt zsidóellenes büntettekkel kapcsolatos akták szá-

ma. Ahogy megfogalmazták: „Ebből is látszik, hogy a verbális antiszemizmus büntetése valójában inkább jól hangzó mellékterméke volt a »demokrácia ellenségei« elleni harcnak, és a harc fokozódásával, a diktatúra megszilárdulásával erre már nem volt szükség.” (58.)

Barna Ildikó és Pető Andrea a mintát alkotó akták szereplőinek, vádlottjainak, tanúinak, az igazságszolgáltatás résztvevőinek több szociodemográfiai jellemzőjét is összevetették az összlakosságra jellemző értékekkel. Vizsgálták a nemek arányát, az életkori eloszlást, az iskolai végzettséget, a társadalmi státust, a születési helyet (település, város, főváros, Trianon utáni Magyarország területe, Trianon előtti Magyarország területe). A vizsgálat egyik fontos megállapítása, hogy a korábbi bűnügyekhez képest kiugróan magassá (18%) vált a nők aránya, vagyis eszerint a világháború, a szélsőjobboldal előretörése, illetve az antiszemizmus teremtette meg Magyarországon a tömeges női bűnözést. Érdekes az is, hogy ez leginkább annak köszönhető, hogy a háború után „zsidók ellen elkövetett bűntettek” elkövetői nagyobb arányban nők, hiszen a piacra járó, feketézők miatt szitkozódó asszonyokat gyakrabban kapták „zsidózáson”. Azt vizsgálva, hogy milyen idősök voltak az elkövetők, kiderült, hogy az új rendszer elleni bűncselekmények elkövetői között több volt a fiatal, mint a háborús bűnök esetében. A szervezeti tagság és a születési hely vizsgálata meglepő eredményhez vezetett: a budapesti perekben a szélsőséges szervezeti tagsággal rendelkező vádlottak 70%-a községekből származott. Ugyanakkor a zsidókkal szemben büntettet elkövetők nagyobb valószínűség szerint voltak városiak, főként budapestiek, mint falusi származásúak. Érdekes következtetéseket lehet levonni abból is, hogy (a mintában) a vádlottak között 18%-os volt a trianoni határon túl születettek aránya, ami több mint duplája a magyar népességen belüli 7%-os arányuknak. Az is kiderült, hogy az átlagosnál magasabb iskolai végzettség volt jellemző a vádlottakra. (55–56.) A szerzők összefüggést találtak a nyilas és szélsőjobboldali párttagság és a társadalmi státus között is. Az ilyen szervezetekben való tagság miatt perbe fogottak közül 50%-a származott alsóbb osztályokból. A magas társadalmi

státussal rendelkezőket viszont gyakrabban vádolták nem zsidók ellen elkövetett bűntettel. (69.)

A nyilas, szélsőjobboldali szervezeti tagság önálló bűncselekményként is felmerülhetett, de a háború alatt zsidók vagy nem zsidók ellen elkövetett bűntettek vádlottjai is lehettek ilyen szervezet tagjai. Az efféle párttagság a szerzők szerint két, alternatív arányosítást lehetővé tevő problémát vetett fel. Az egyik az, hogy a háború utáni tettekkel kapcsolatos eljárásokban csak 8 olyan személy volt, akiknél ilyen párt- vagy szervezeti kötődés felmerült. Ám emögött az állt, hogy ezekben az aktákban az ilyen jellegű adatok hiányosak, illetve a perek során sem került a szervezeti tagság szóba. A Volksbund-tagság esetén pedig nem tartják egyértelműnek, hogy azonos kategóriába tartozik más szélsőjobboldali, nyilas szervezeti tagsággal, mivel azokba önkéntes volt a belépés, a magyarországi németek számára viszont a Volksbund automatikus vagy kötelező volt. A volksbundistákkal együtt a háború alatti bűntettekért perbe fogottak 57%-a volt ilyen szervezet tagja, a Volksbund-tagok nélkül 48%-uk. Véleményünk szerint a szervezeti tagsággal kapcsolatban a vizsgálat legfontosabb eredménye egy összefüggés hiányának a feltárása: „A nyilas tagság a zsidó sértettek ellen elkövetett bűncselekményekért indított eljárások vádlottjaira átlagos mértékben jellemző” (72.), mivel az ilyen ügyek vádlottjainak körülbelül egyharmada volt tagja a nyilas szervezeteknek.

A perek időbeli terjedelmét tekintve egyértelmű volt, hogy a háború utáni, ideológiai perekre jóval kevesebb időt szántak a bíróságok, mint a háború alatt elkövetett bűncselekmények esetében. A perek egyébként átlagosan 27 hónapig tartottak. Ez alaposságot feltételez, és a szerzők szerint cáfolja, hogy a háború alatti bűncselekményekkel kapcsolatos perek koncepcióis jellegűek voltak. Ezt az „alaposságot” bizonyos mértékig negatívumként értékeli: „Ugyanakkor két és fél év nagyon hosszú idő volt a világégést követő, gyorsan változó világban. Még ha a per 1945-ben el is kezdődött, akkor is, mire véget ért, addigra egy politikailag teljesen más, kommunisták uralta Magyarországon fejeződött be.” (86–87.)

Az ítéleteket vizsgálva meglepő eredményt kapott a szerző-páros: a vádlottak 43%-át felmentették. A szerzők szerint „az igazságszolgáltatás sok esetben nem működött rendszerszerűen: vagy rosszul készítették elő a pert, vagy a nem megfelelő vádlottak kerültek a bíróság elé”. (94.)

Barna és Pető a politikai igazságszolgáltatás és a „társadalmi nemek” összefüggéseit külön fejezetben tárgyalják. Az elemzés egyik alap-megállapítása, hogy „nem lehet forrófejűséggel és meggondolatlansággal vádolni az elkövetőket, megállapodott, integrált, társadalomismerettel rendelkező férfiak és nők döntöttek úgy, hogy erőszakhoz nyúlnak, rabolnak, gyilkolnak, zsarolnak és fosztogatnak”. (105.) A nemek szerepének vizsgálata még egy, az 1945 utáni pártok nőpolitikájával kapcsolatos, eddig nem ismert összefüggésre is rámutat. Ki gondolta volna, hogy a női egyenjogúságot hirdető MKP csupán a női tanácsstagok 9%-át delegálta, ám a női káderekkel inkább rendelkező szociáldemokraták delegáltjai is csupán a női tanácsstagok 13%-át tették ki. Azon nyilván nem lepődünk meg, hogy a magyar jobboldal demokratikus pártja, az FKGP „hagyományörző és hagyományteremtő módon” 2%-át delegálta a női tagoknak. A meglepetést a pártszervezésben alapos lemaradásban lévő Nemzeti Parasztpárt biztosította, amely a női népbírók 34%-át delegálta. Ennek a jelenségnek az okai feltáratlanok, további kutatásokat igényelne. (112–113.)

Úttörő elemzésbe kezdett a szerzőpáros, amikor a népbíráskodásnak a magyarországi zsidók identitására tett hatását vizsgálta. A kutatás, illetve a nemzetközi és a magyar szakirodalom tükrében arra jutottak: „a soá emlékezete – nagy részben amiatt a mód miatt, ahogyan ezt a magyar igazságszolgáltatási rendszer kezelte, valamint amiatt, amit ott megtapasztaltak – alapvetően az identitás elsődleges meghatározójává vált, és a népbíróági eljárások nem válhattak a trauma feldolgozásának eszközeivé”. Az így kialakuló zsidó identitás pedig „negatív és reaktív” volt. Az is egyértelmű szerzőink szerint, hogy a koalíciós kormány és a kialakuló egypárti hatalom is kihasználatlanul hagyta a lehetőségeket a zsidóság erkölcsi kárpótlására, így az 1946. évi VII. törvényt nem használták arra, hogy tudatosít-

sák, hogy az antiszemitizmus elfogadhatatlan. Mégpedig azért, mert a zsidóellenesség addig volt érdekes, amíg a demokratikus államrend ellenségeivel való leszámolás céljait szolgálhatta. A hibás igazságszolgáltatás, a holokauszt témájának szovjet mintájára történő elfojtása, a rejtett antiszemitizmus felszítása (így például a harc a feketézők ellen), valamint a társadalmi szervezetek felszámolása, köztük a zsidóságot képviselő szervezeteké is, továbbá a soá hatására az egyénben a zsidóságtudat tagadása vezetett a magyarországi reaktív zsidó tudat kialakulásához, amely szerint azért zsidó valaki, mert a többség ezt mondja rá. (128–129.)

Barna Ildikó és Pető Andrea kutatása és a kutatásról szóló könyvük kisebb, a történelemtudomány és a társadalomtudomány sajátosságaiból következő, de kiküszöbölhető összehangolási hibái ellenére hasznos ismereteket és teljesen új látásmódot biztosít azoknak, akik a második világháború utáni koalíciós időszakkal, a második köztársaság történetével foglalkoznak. A kötet hatásosan érvel a történelmi emlékezet rendszerváltás utáni túlzásai, torzításai ellen, miközben természetesen nem tér vissza a marxista történelemszemlélet általánosításaihoz sem. A kötet olyan kísérlet, amely sikerrel zárult, és amelyet országos szinten is folytatni kellene. Az ilyen interdiszciplináris szemlélet, a kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözése erősebbé és hatékonyabbá teszi a 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kutatókat a történelmi relativizáció, a hamisítás elleni küzdelemben, és történelmünk szélesebb körben való megismertetéséért és megértéséért folytatott munkájában.

Szajda Szilárd

Fagy, olvad, robban*

Simándi Irén hosszú évek óta kutatja és publikálja a rádió történetével kapcsolatos kérdéseket. De nemcsak a Magyar Rádió történetét dolgozta fel eddigi kutatásai során, hanem az „ellenérdekelte fél”-ét, a Szabad Európa Rádióét is.¹ Ugyanakkor a legnagyobb figyelmet kétségkívül a Magyar Rádió múltjának szenteli. A Magyar Rádió 1945–1956 közötti történetének monografikus szintű feldolgozása ugyanis eddig hiányzott a hazai médiatörténeti irodalomból, ami nem azt jelenti, hogy a médiatörténet-írás teljesen elhanyagolta volna ezt a területét a tömegkommunikációs eszközök tanulmányozásának,² ugyanakkor

* SIMÁNDI Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1953–1956*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 494.

¹ SIMÁNDI Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, 1951–1956*. Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 346.; SIMÁNDI Irén: „Nemzeti sajtószemle” a Szabad Európa Rádióban. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 165.

² A teljesség igénye nélkül: VASS Henrik–ZALAI K. László: *A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje, 1944–1948*. Trifer, Budapest, 1991. 21–22.; KÓVÁGÓ Sarolta: A Magyar Rádió és a műsorpolitika 1948 decembere és 1949 decembere között. *Múltunk*, 2005/3. 103–121.; VAMOS György: A Nyugat Hangja. A Szabad Európa Rádió Nagy Imréről az 1956-os forradalom napjaiban. *Múltunk*, 2005/3. 123–161.; VAMOS György: *A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom*. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010. 1270. (História Könyvtár–Okmánytár, 7.); TAKÁCS Róbert: A sztálini modell átalakítása a magyar tömegkommunikációban. *Múltunk*, 2013/4. 74–78.; KLEIN Tamás: A Magyar Rádió, a hírszolgálat és a film a koalíciós korszakban, 1945–1948. In: PAÁL Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Wolters Kluwer, Budapest, 2015. 364–385.

Simándi Irén háromkötetes, több mint 1300 oldal terjedelmű munkája valóban hiánypótló. Mindezt jól jelzi az a tény is, hogy a harmadik kötet irodalomjegyzékében található 23 könyv közül 9, a felhasznált irodalomban szereplő 14 tanulmány közül pedig 7 foglalkozik a Magyar Rádió és a Szabad Európa Rádió történetével.

A most megjelent kötet a harmadik a sorban. Az első a koalíciós korszak (1945–1948),³ a második az 1949–1952 közötti időszak rádióját,⁴ „[a] jelen harmadik kötet a Sztálin halálát követő változásokat, a Nagy Imre-kormány intézkedéseit, majd az ezt követő 1955-ös visszarendeződést, a XX. kongresszus hatására elindult visszafordíthatatlan folyamatokat és végül a forradalom eseményeit mutatja be”. (11.)

„A kutatás során ennél a kötetnél is a rádió tevékenységét vizsgáltuk a párt propaganda-célkitűzései megvalósításában, és azt, hogy a politikában, a társadalomban és a gazdaságban miként valósult meg mindez” (11.) – írja a szerző a kutatásról és a harmadik kötet céljáról. Egyértelműen kinyilvánítja, hogy nem intézménytörténetet szándékozik írni e kötet esetében sem, hanem a rádió politikatörténetét igyekszik vegyíteni a tartalomelemzéssel.

A szerző által felhasznált források nagyrészt levéltári dokumentumok, a Magyar Rádió irányításával kapcsolatos iratanyagok nagy része ugyanis a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, míg a működéssel kapcsolatosak a Médiaszolgáltatás-támogató és Vagyonkezelő Alap (MTVA) Központi Irattárában érhetők el. A felhasznált irodalomról összesen 37 könyv és tanulmány szerepel az internetről származó irodalmon túl.

A szerző az 1953–1956 közötti négy évet négy fejezetben mutatja be, úgy, hogy minden év egy-egy önálló fejezetet kap. A fejezeteken belül alfejezetekben tárgyalja a vizsgált évet, amelyekben betekintést kapunk a Magyar Dolgozók Pártja (MDP)

³ SIMÁNDI Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1945–1948*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 392.

⁴ SIMÁNDI Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban, 1949–1952*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014. 416.

Központi Vezetősége (KV) Agitációs és Propaganda Osztályának a Magyar Rádió működésével kapcsolatos feljegyzéseiről, véleményéről, utasításairól. A párt által megfogalmazott tennivalókkal, bírálatokkal kapcsolatban „a Magyar Rádió Hivatal egyik legfontosabb osztálya, az Agitációs és Propaganda Osztály” (17. 9. lj.) értekezletén foglalkoztak. Az itt elhangzott útmutatásokat, feladatokat kellett a rádió többi osztályának átültetnie a gyakorlatba, ezzel segítve elő, hogy a lakosság helyesen értelmezze és kövesse a párthatározatokat és a kormányrendeleteket. Ugyancsak visszatérő elem a rádió személyzeti (káder-) politikája, vagyis hogy milyen szakmai és politikai elvárásoknak kellett megfelelniük a rádió munkatársainak.

Minden fejezetben több alfejezet is foglalkozik az adott év legfontosabb társadalmi, gazdasági és politikai váltoásaival, valamint azzal, hogy ez hogyan érintette a Magyar Rádió műsor- és személyzeti politikáját. Emellett több alfejezeten át a különböző műsorokban elhangzottak segítségével szemlélteti, hogy ezeket a változásokat hogyan közvetítette a rádió a lakosság felé, természetesen mindvégig szem előtt tartva az ezzel kapcsolatos külső (a párt különböző szervei és a kormány) és belső (a rádió vezetősége és agitációs és propaganda főosztálya) utasításokat. Így azonban a fejezetek tagolása nem tükrözi hűen az országban bekövetkezett politikai változásokat. Talán érdemesebb lett volna az olyan fontosabb csomópontok mentén kijelölni a határokat, mint amilyen az 1953 júniusában bekövetkezett politikai és gazdasági átalakítások időszaka, az 1955. áprilisi visszarendeződés, Nagy Imre leváltása és kizárása a pártból, valamint a forradalom előszelének is tekinthető, 1956 tavaszán–nyarán a Petőfi Körben zajló viták, és az ezt követő forradalom.

A Magyar Rádió eleinte igen nehezen alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez. 1953 elején ugyanis még semmilyen jele nem mutatkozott a márciusi olvadásnak. Amikor azonban Sztálin halálát követően hirtelen megindulnak a változások, a Magyar Rádió vezetése a szerző szerint meglehetősen lassan reagál, és csak a Nagy Imre vezette kormány júniusi programjának kihirdetése után változik meg a helyzet. Ekkor ugyanis a

Magyar Rádió vezetői hosszan tárgyalták az ehhez kapcsolódó feladatokat, valamint az eddig elkövetett hibák kijavításának szükségességét is. Az ezzel kapcsolatos intézkedésekről szóló dokumentumok, jegyzőkönyvek bemutatása során képet kaptunk arról a folyamatról, amely során a Magyar Rádió felhagyott az addigi várakozó állásponttal, és teljes mellszélességgel kiállt a változás reményét hozó új, korrekciós politika mellett. Mindezek a bizonytalanságok a rádió műsoraiban is érzékelhetőek voltak mind az iparról, mind a mezőgazdaságról szóló műsorok esetében is.

Az 1954. év Simándi Irén szerint a Magyar Rádió Hivatala életében egy igen fontos határkö volt, hiszen „az új kormányprogram [...] már jobban érzékelhető változást hozott az intézmény történetében”. (127.) A rádió feladata azonban továbbra sem változott, a párt és a kormány szócsöveként tevékenykedett. A változás abban érhető tetten, ahogy a kötelező agitációt immár kevésbé erőszakosan, a dolgozók érdekeit is figyelembe véve végezték. A rádió káderpolitikájában is változás következett be, hiszen a káderkiválasztásnál már nem kizárólag a politikai megbízhatóságot vizsgálták, hanem a szakmai követelményekre is hangsúlyt fektettek. A rádió fő feladatát az MDP III. kongresszusa után kiadott határozatban foglaltak ismertetése, bemutatása, magyarázata jelentette. Ezek után megismerjük a Magyar Rádió Hivatal új ügyrendjét is, amelyben a legfontosabb változást az hozta, hogy az 1953 januárjában, egy minisztertanácsi döntéssel létrehozott „televíziót is az intézményhez csatolták” (149.), írja Simándi. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy ekkor mindössze egy önálló osztály foglalkozott a televízióadások beindításával. A kísérleti adások azonban csak 1955-ben, míg a rendszeres adás a keleti blokk többi országához képest csak jelentős késéssel, 1958-ban indult meg. A szabadabb légkört jelezte, hogy „[a] szervezeti felépítésnél a vezetés alapelve volt, hogy *minden vezető a saját területén önállósággal, hatáskörrel, felelőséggel* végezze a feladatát [kiemelés az eredeti szövegben – Sz. N. G]”. (149.) Az ügyrenddel kapcsolatos alfejezet jelentőségét a szerző a következőképpen fogalmazza meg: „A Magyar Rádió Hivatal szervezeti felépítésének bemu-

tatása elsősorban intézménytörténeti szempontból tanulságos, de politika- és művelődéstörténeti vonatkozásai is kétségtelenül adódnak. Az első olvasatban rendkívül bonyolult, összetett működési mechanizmus, nem egy fölöslegesen túlszabályozott, hanem egy óraműpontossággal működő rendszer, ami percnyi kihagyást vagy bizonytalanságot sem engedhet meg. A túlbiztosítás itt természetes eszköz, hiszen minden apró hibára milliók figyeltek fel és jeleztek vissza. A folyamatos adás egy ország életének egészséges lüktetését biztosította, míg a kihagyások akár országos riadalmat is okozhattak. Mindehhez az adott időszak túlpolitizáltsága, a politikai hibák kemény megtorlása is hozzáadódott, amelyeket a sokszoros ellenőrzéssel kívántak elkerülni. Sajátos intézmény a rádió, abban a tekintetben is, hogy itt a szellemi termékek mellett a megjelenő technikának is rendkívül nagy szerepe van. A hatékony együttműködés nagy szakértelmet, odafigyelést, modern és jól működő rendszert kívánt.” (160.) A következő alfejezetben Simándi újra a rádióban elhangzott műsorok tükrén keresztül mutatja be az ipar, a mezőgazdaság és a politika legfontosabb eseményeit. Ugyanakkor az októberben és novemberben lezajlott politikai eseményekről, amelyek során a Rákosi Mátyás vezette csoport támadást indított Nagy Imre ellen, nem tudunk meg semmit, így azt sem, hogy az 1954 októberében zajlott újságírói viták, amelyek során a mérvadó orgánumok szerkesztősegei Nagy Imre politikáját támogatták, milyen hatással voltak a Magyar Rádió munkatársaira. Ennek megemlítése akkor is fontos lett volna, ha a rádióban nem volt jele a politikai feszültségeknek.

A szerző 1955-re a visszarendeződés éveként tekint nemcsak a politikában, hanem a rádió életében is. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya év elején értékelte a rádió előző évi munkáját, amelyben a meglévő, valóban nagyon sok pozitívum mellett több hibát, hiányosságot is feltártak. Többek között szóltak a rádió elhibázott káderpolitikájáról, amely teret engedett a rádióban jelen lévő kispolgári szemléletnek, és szólt az ugyancsak megfigyelhető jobboldali veszélyről is. A műsorpolitikával kapcsolatban pedig a szűklátókörűségekre hívta fel a figyelmet, ugyanis „[a] szűklátókörű szerkesztés nem érzékel-

teti a munkás-paraszt szövetség erejét, nem szolgálja a nemzeti erők összefogásának politikáját”. (220.) Simándi szerint „[a] belpolitikában tapasztalható visszarendeződés, Rákosi Mátyás politikai törekvései a rádió vezetését újabb váltásra kényszerítették” (220.), amelynek eredménye az új politikai fordulathoz kapcsolódó javaslat volt a rádió vezetése részéről. A rádió politikai jelentőségét hangsúlyozta az a döntés is, hogy a kapuőrség feladatát az addigi belső őrség helyett az Államvédelmi Hatóság vette át. A szerző az ezzel kapcsolatos dokumentumot is részletesen ismerteti. Ezek után megismerhetjük a *Magyar Rádió Újság* további fejlesztésével kapcsolatos előterjesztést, valamint a vidéki stúdiók adásidejének csökkentéséről szóló tervezetet is, amely fontosságát a szerző szerint az adja, hogy „[a] dokumentumból jól látható, hogy a rádió vezetése miként alkalmazkodott a Rákosi vezényelte fordulathoz, amelynek egyik lényege a központosítás, a pártirányítás erősítése volt”. (242.) A megyei párttitkárok elleneztek ezt a lépést, és azt végül a Politikai Bizottság sem fogadta el. A Rákosi-féle vezetés mind az iparban, mind a mezőgazdaságban visszatért az 1953 júniusa előtti politikához, a rádió pedig, ahogy eddig is, követte az újabb politikai fordulatot. Ebben az évben az elemzett műsorok között megjelenik a külpolitika is.

Az utolsó, az 1956-os évvel foglalkozó fejezet természetesen a forradalmat állítja a középpontba, a rádió szemszögéből nézve azt. Ekkor már egy éve tartott a visszarendeződés, amelyet a párt határozataiban tovább erősített. Ez pedig a rádióra továbbra is azt a feladatot rőtta, „hogy dolgozzák fel a határozatokat, és állapítsák meg a velük kapcsolatos helyi feladatokat” (315.), azonban most már a visszarendeződést a középpontba állítva. Ennek pedig a rádió természetesen eleget is tett. Kitértek a nemzetközi helyzetre, a gazdaságban lezajló folyamatokra, valamint az irodalmi életben jelen lévő jobboldali jelenségekre is. A rádió belső működésével kapcsolatban pedig különösen fontos volt, hogy ekkor hozták létre a Központi Irattárat, és ennek okán egységesítették a hivatal ügykezelését is. Ugyanakkor a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának (SZK(b)P) XX. kongresszusáról kevés szó esett a rádió műsoraiban, ennek

ellenére hatása a rádió életében sem lehetett következmények nélkül. Mindezt jól jelzi, hogy a kongresszus után a rádió káderpolitikájában is változások következtek be, valamint a Rádió Pártbizottsága is levonta a megfelelő tanulságokat, és át gondolta a további feladatokat. A kongresszuson elhangzottak az MDP vezetésében is fordulatot hoztak, noha a legfelsőbb vezetés egy ideig próbálta a folyamatot lassítani. Emiatt „[a] Magyar Rádió Hivatal vezetésében nem kis vita alakult ki, sokaknál érződött a teljes bizonytalanság, a tanácstalanság. Az események megosztották nemcsak a vezetést, hanem a munkatársakat is” (331.), amellyel az MDP vezetése is teljesen tisztában volt, noha a megoldást ők sem tudták. Ezt pedig a rádió vezetése érzékelte. A helyzetet végül Rákosi Mátyás leváltása oldotta meg, amely szinte azonnal érezhető változásokat hozott a rádió életében. Ez főképpen a politikai okok miatt a rádióból korábban elbocsátott munkatársak rehabilitációjában mutatkozott meg. A rádió műsorai is foglalkoztak ezzel a témával, főleg Rajk László és társai újratemetésekor. Az SZK(b)P XX. kongresszusa nemcsak a politikai, hanem a gazdasági életben is teljes zűrzavart okozott, ez pedig nehéz helyzet elé állította a rádió műsorszerkesztőseit is, akik azt a stratégiát választották, hogy igyekeztek pusztán a tájékoztatásra szorítkozni. A mezőgazdaság esetében továbbra is a tévesztést propagálták a rádióműsorokban. A politikai életben történő változást mutatta az, ahogy a rádió az újratemetéssel, a Petőfi Körben zajló vitákkal, valamint a törvényesség helyreállításával foglalkozott. Mindezek végül forradalomba torkolltak, amelynek eseménytörténetében a Magyar Rádió fontos szerepet játszott, és „[a] rendelkezésünkre álló dokumentumokból jól követhetőek mind az előzmények, mind pedig az, miként reagált a rádió az egyre gyorsuló, majd a robbanásba torkolló változásokra”. (376–377.) Mivel azonban a forradalommal kapcsolatos dokumentumok jó része kihallgatási jegyzőkönyv formájában ismerteti az eseményeket, egyet kell értenem Simándi Irén azon megállapításával, hogy „[a] történész feltételezheti, hogy a vizsgálati osztályon elmondottak természetesen nem mindenben feleltek meg a valóságnak, de a vallomások összevetése, s szembesítése más forrásokkal, már ismert tényekkel

jól segít az eligazodásban”. (377.) Az 1956-os forradalom bemutatásakor azonban egészen más módszert követ a szerző, mint az azt megelőző fejezetekben. Ezzel kapcsolatban a következőket írja: „Nem foglalkozunk ugyanakkor a forradalom jól ismert más helyszíneinek történéseivel, és nem foglalkozunk a rádióban elhangzott adásokkal sem. Bemutatjuk viszont, hogy a rádióhallgató honnan és hogyan tájékozódhatott a forradalom napjaiban és az azt követő időben az eseményekről, a kormány felhívásairól, az írók megszólalásairól, s követhették a Szabad Kossuth Rádió műsorát.” (378.) Ezek után a különböző forrástípusok segítségével mutatja be a Magyar Rádió forradalom alatti történetét egészen a forradalom leveréséig, amely után a rádió „[a] Magyar Szocialista Munkáspárt intézkedéseivel és határozataival a rend és a nyugalom helyreállítására szólított fel. A rádió műsoraival pedig ezt a propagandacélt szolgálta. Ennek felelt meg az a kép, amelyet a rádió az ipar, a mezőgazdaság konszolidálódó helyzetéről, a lakosság ellátásáról festett.” (448.) A kötet pedig azzal végződik, hogy a forradalom leverése után „[a]z épület helyreállítása és a berendezések pótlása, javítása azonnal megkezdődött, így a rádió parlamenti stúdiójából 1957 áprilisában már visszaköltözhetnek a munkatársak a Bródy Sándor utcába” (465), ugyanakkor sokan nem folytathatták a munkájukat, és voltak, akik csak elnökségi engedéllyel lépheték át a rádió épületének kapuját.

A kötet a *Búcsú a rádiótól...* fejezettel zárul, amelyben Simándi Irén összefoglalja a hat év kutatásának tapasztalatait. Ezzel tehát lezárult egy időszak, és ahogy Koltay András az *Ajánlásban* már előrevetítette, Simándi Irén „most elengedi a Magyar Rádió kezét, és más témájú kutatásokba kezd.” (10.)

Végezetül nem hallgathatom el, hogy a hírműsorokban elhangzottakkal foglalkozó részek nagyon sok esetben kizárólag leíró jellegűek, így olvasásuk közben az a vélemény fogalmazódhat meg az olvasóban, hogy a kevesebb több lett volna. Nagyon sok esetben ugyanis ezek az adások önmagukban semmilyen további adalékot nem adnak hozzá a Magyar Rádió történetéhez, ezt a hatalmas forrásanyagot elemezve ugyanakkor rá lehetett volna világítani arra, hogy az MDP KV és a rádió ve-

zetése által meghatározott propagandacélokat a rádióadások szerkesztői hogyan igyekeztek teljesíteni.

Mindezek ellenére tagadhatatlan, hogy Simándi Irén három kötete fontos vállalkozás volt, és az eredmény, amelyet letett az asztalra, tovább gazdagította a médiatörténeti irodalmat.

Sz. Nagy Gábor